

Balogh Róbert

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY VÁLSÁGA ÉS HASZNA ANTROPOCÉN TÉMÁK TÜKRÉBEN: EGYENLŐTLENSÉG, HATALOM, VILÁGRENDSZER, ELLENÁLLÁS ÉS *DEEP HISTORY**

* Christophe Bonneuil és Jean-Baptiste Fressoz: *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History and Us* (Verso, 2017)

Simon L. Lewis és Mark A. Maslin: *The Human Planet. How we created the Anthropocene* (Pelican, 2018)

A közelmúltban két, egymástól függetlenül megjelent munka kínált átfogó választ antropocén és kapitalizmus, valamint tudományos-technikai ugrások és antropocén kapcsolatának problémájára. Habár csak Bonneuil és Fressoz könyve mondható expliciten történelmi munkának, mindkét kötet programcsomagot kínál a történettudomány számára is. A két könyv egybehangzóan állítja, hogy a humán- és társadalomtudományok számára nemcsak az a feladat, hogy rámutassanak az emberi és nem emberi világ összefonódására, vagyis hibrid jellegére. Ennél is fontosabb kihívás, hogy világossá tegyünk az emberi társadalomban minden léptékben fellelhető egyenlőtlen viszonyok és az emberi tevékenység nyomán zajló biofizikai változások közötti összefüggéseket. A kötetek arra is rámutatnak, hogy ebből a kritikai perspektívából csökkenthető a problémafeltárás és a jelenben javasolható cselekvések közötti távolság.

Ezzel tehát mind a francia, mind a brit szerzőpáros munkája hozzászól ahhoz a Jason W. Moore (Moore 2015; [2010] 2019), John R. McNeill (McNeill és Engelke 2016) vagy akár Yuval Noah Harari (Harari 2017) nevével is fémjelezhető, az antropocén keret létjogosultságát és határait elemző vitához, amely a társadalomtudományokban bon-takozott ki az elmúlt öt évben. A vitában részt vevő felek egyetértenek azzal, hogy elég nagy és veszélyes, emberi tevékenységhez köthető biofizikai változások zajlottak le ahhoz, hogy ezek kritikai elemzés tárgyát képezzék: a vita jelentős részben inkább az új földtörténeli korszak lehetséges elnevezései mögötti szándékokról és következményekről zajlik. Moore és más marxista elemzők, így például Ian Angus és John Bellamy Foster (Foster 2015), egyrészt azon az állásponton vannak, hogy a kapitalocén analitikailag helyesebb megnevezés lenne, másrészt pedig rámutatnak, hogy az antropocén – különösen annak Dipesh Chakrabarty (Chakrabarty 2009) tanulmányaiban megmutatkozó értelmezése – azon gondolat elfogadásához vezet, miszerint a társadalom számára terhet jelentenek a deprivált emberek és csoportok, amelyeket a mérnöki tudományok által megfogalmazott cselekvésre és viselkedésre kell kényszeríteni. Az antropocén ezen értelmezése nem mutat rá a valódi okokra és azok újratermelésének folyamatára, s éppen ezért újratermeli azokat. A bírált felfogásban legalább ennyire súlyos társadalomtudományi és etikai hibának tűnik, hogy figyelmen kívül hagyja a nem mainstreamhez tartozó, zömmel a Globális Délen élő emberi csoportok ökológiai gyakorlatait. Ebben a megvilágításban az antropocén kifejezés használata károsnak tűnik.

Az itt bemutatott kötetek azonban túllépnek ezen a vitán. Rámutatnak ugyanis arra, hogy nem egy elnevezés használatán múlik, hogy az új, potenciálisan pusztulással fenyegető kor leírását összekapcsoljuk-e a globális kapitalizmussal és az egyenlőtlenségeket hangsúlyozó kritikai elemzéssel. A mindkét kötetben olvasható tudománytörténelmi fejezetek azt is világossá teszik, hogy az antropocén gondolata valójában nem új: a holocén határainak kijelölése mögött a 19. század végén valójában az antropocén gondolata volt

más néven nevezve, sőt az emberi hatás pusztító következményeivel már a 18. században is számoltak egyes gondolkodók és csoportok. Bonneuil és Fressoz *Capitalocene: A Combined History of Earth System and World-Systems* című fejezetük végén expliciten felhívják ugyan a figyelmet arra, hogy a kapitalocén jobb megnevezés lenne, de a további fejezetekben is maradnak az antropocén elnevezés mellett. Lewis és Maslin kötetének központi fejezetei szintén a kapitalizmus kritikájára épülnek, azonban álláspontjuk szerint az antropocén korban élni azt is jelenti, hogy a változások már nem visszafordíthatók, tehát akár több millió évre is kihathatnak, messze túlélve a kapitalista termelési rendszert, s ezért nem szűkíthetjük az elnevezést kapitalocénre (Lewis és Maslin 2018: 364–365 és 444). Ehhez hozzátehetjük, hogy a kapitalocén a közbeszédben könnyen antikapitalizmussá egyszerűsödne, és olyan címkeként működne, amely a társadalom többségét elidegeníti a klímakatasztrófa elkerülését célzó lépések kikényszerítésétől és a szemléletváltástól.

Simon L. Lewis és Mark A. Maslin a University College Londonban kollégák, mind a ketten a magyarul szokatlanul hangzó, angolul *Earth Systems Science*-nek nevezett tudomány tudósai, vagyis a Föld biológiai, kémiai és fizikai rendszereinek összefüggéseit kutatják. A kötet az antropocén korszak kezdetét klimatikus változással definiálja, azonban hangsúlyozza azt is, hogy az antropocén nem a klímaváltozás másik neve. A korszak megértéséhez a szén, a nitrogén és a foszfor körforgásának megváltoztatását, a műanyag globális jelenlétét, a fajok kihalásához vezető emberi tevékenységet, az emberi életet is veszélyeztető szennyező anyagok talajba és vízbe juttatását, az új anyagok létrehozását, valamint a nukleáris energia használata nyomán a földi élet elpusztítására való képességet egyszerre kell figyelembe venni.

Lewis és Maslin közös könyvének tizenegy fejezete három gondolati egységre osztható. A történeti antropológiai modell és a tézisek egymástól elkülönített fejezetekben olvashatók. Az első ilyen nagy blokk a tudománytörténeti egység, amely nem csak az első két fejezetet foglalja magában: ide tartozik a kilencedik fejezetben lefektetett, az antropocén definiálásának és a definíció elfogadásának módjára tett javaslat, amelyek szorosan kapcsolódnak a könyv elején megfogalmazott, a geológiai gondolkodás történetére vonatkozó kritikai állásponthez. A fejezetek legfontosabb üzenete az, hogy a holocén és a negyedkor elnevezés körüli 19. századi viták és döntések, valamint az antropocén névadás évtizedekig elhúzódó vitája azt jelentik, hogy a névadás, a kezdő időpont megválasztása és mindezek tudományos értelmezése súlyos politikai tartalommal és következményekkel bír: „az az elképzelés, hogy az antropocén egy 'baleset' – vagyis az emberek egyszerűen nem tudták, hogy mit csinálnak –, megint csak az a válasz, ami a legkevésbé kényelmetlen a jelenlegi status quo szempontjából. Olyan, ami lehetővé teszi a hatalmon levőknek, hogy ne vállaljanak felelősséget a jelen környezeti problémáikért” (Lewis és Maslin 2018: 40). A kiutat jelentő új életforma tárgyalásakor Lewis és

Maslin hangsúlyozza, hogy a megoldást nem grandiózus mérnöki tervek megvalósítása és az ezek kivitelezését szolgáló homogén uralmi-politikai rendszerek fogják elhozni: „[...] rendelkezésünkre áll a Föld minden kincse, beleértve a napjainkra megmaradt biodiverzitást is. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk a kulturális diverzitást is – az egyes kultúrák nagyon különböző módokon viszonyulnak más kultúrákhoz és a természethez. Ezek a különbségek jóval lényegesebbek, mint azt sokan gondolják” (Lewis és Maslin 2018: 414).

A második gondolati egység a paleolitikum és a neolitikum antropológiai modelljét építi fel úgy, hogy a középpontban az ember ökológiai rendszerekre gyakorolt hatása áll. Ennek értelmében a földművelésre való áttérés – a Földre gyakorolt emberi hatás kulcsmomentuma – nem a jobb életkörülmények miatt vált vonzóvá, hiszen több betegséget és egyoldalúbb táplálkozást eredményezett. A változást az indította el, hogy a vándorlási periódusok elmaradásával sokkal több gyerek született: „Amikor beindul az öngerjesztő folyamat, melynek keretén belül a nagyobb számú népesség több élelmiszert termel, és ez még nagyobb népséget eredményez, akkor logikusnak tűnik a letelepedést és a mezőgazdaságot választani” (Lewis és Maslin 2018: 121). Ez az érvelés a tizedik fejezetben teljesebb ki, amely a társadalmakat érő visszacsatolások és emberi életformák (*mode of living*) egymásutánisága közötti kapcsolat hipotézisét fogalmazza meg. Például a kapitalizmusra mint az antropocén kezdetét előidéző folyamatra vonatkozóan: „Azok a pozitív visszacsatolások, melyek a kapitalista életforma kialakulásához vezettek – először a tizenhatodik századi Angliában – a földhöz való újfajta kapcsolatok kialakulását előfeltételezték” (Lewis és Maslin 2018: 343).

A harmadik logikai egységet az ötödik, hatodik és hetedik fejezet kapitalizmus- és globalizációkritikája alkotja. Maslin és Lewis egyik legfontosabb tétele, hogy az antropocén geológiai markere (*spike*) a jégmintákból kimutatható, 1610 körül bekövetkező CO₂-szint-csökkenés kellene hogy legyen. Ez azért lenne jó választás, mert a kis jégkorszakként is ismert jelenség nagy valószínűséggel nem a Föld tengelyének változásához köthető, hanem az amerikai erdőterületek jelentős növekedésével állt összefüggésben, amely az ottani népiirtás lenyomata. Így tehát a dátumválasztással is arra emlékeztetnének önmagunkat, hogy az, ahogyan az emberek bánnak egymással, szorosan összefügg azzal, ahogyan a Földdel bánunk. A kötet részletesen foglalkozik a szintén a 16. században meginduló, s éppen a kapitalista életmódok nyomán egyre intenzívebbé váló ökológiai globalizáció okaival és veszélyeivel is.

A *The Shock of the Anthropocene* egyik szerzője Christophe Bonneuil tudománytörténész, a párizsi Centre Alexandre Koyré (Centre National de la Recherche Scientifique) kutatója, aki az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on is tanított. Szerzőtársa, Jean-Baptiste Fressoz a tudománytörténészek fiatal generációjához tartozik, a Harvard Egyetemen kutatott és az londoni Imperial College óráadója is volt. Jelenleg abban a

párizsi tudományos kutatóközpontban dolgozik, ahol Bonneuil. A *The Shock of the Anthropocene* a tartalomjegyzék szerint is három részre tagolódik. Az első rész a *The Human Planet*hez hasonló adatokat és ábrákat közöl annak érdekében, hogy megvilágítsa, miben is állnak az antropocén kor ökológiai változásai és kritikus folyamatai. A szerzők világossá teszik, hogy a Földről mint rendszerről és az antropocén változásairól megszerzett tudás azt is jelenti, hogy három eddig környezettudatosnak értékelt fogalom kapcsán kell nézőpontot váltania a humán- és társadalomtudományoknak: a fenntartható növekedés, az externáliák (pl. szennyezés) közgazdasági fogalma és az emberi történelemre gyakorolt környezeti hatások gondolata helyett a társadalmi és környezeti változásokat egységes narratívában kell látnunk. Ezen túlmenően az is nyilvánvalóvá vált, hogy „a hatékony demokrácia legalább annyira függ az anyagi alapoktól, mint maga a szabadság – ezek az alapok pedig nem voltak egyenlően biztosítva mindenki számára és egyre kevésbé tűnnek fenntarthatónak a jövőben” (Bonneuil és Fressoz 2017: 50). Az antropocén tehát új demokrácia- és szabadságfogalmat igényel.

A *The Shock of the Anthropocene* második része az antropocén olyan természettudományos-technokrata megközelítését kritizálja, amely úgy tesz, mintha a klímaváltozás súlyosságára vonatkozó felfedezés teljesen új keletű lenne, s a nagy felismerés után a veszély elkerülésének algoritmusai is könnyen felállítható – ugyanakkor az elkerülő manőver csak akkor lesz kivitelezhető, ha azt intézményesülten felügyelné valamely tudományos testület.

A kötet harmadik része az előző kettőnél jóval hosszabb, s azokat a történeteket vázolja, amelyeket a történettudománynak a szerzők szerint fel kell tárnia ahhoz, hogy az emberiség tisztán lássa az antropocén társadalmi – és így politikai – hátterét. A szén-dioxid-kibocsátás történetéről szóló ötödik fejezet az energiatermelés, az innováció és a gazdasági érdekek kapcsolatának elsősorban Nagy-Britanniára és az USA-ra vonatkozó áttekintésekor számos elfedett vagy elhallgatott, szemléletformáló történetre hívja fel a figyelmet. Az alternatív energiaforrások használatának kontextusba helyezéséhez fontos például tudni, hogy az USA-ban a 19. század végén 6 millió szélmalom működött (Bonneuil és Fressoz 2017: 111–114), mint ahogy azt is, hogy a napenergia mechanikus erőforrásként való használatát először az 1870-es években kísérletezték ki, még hozzá Franciaország gyarmati terjeszkedésével összefüggésben. Hasonlóan fontos az is, hogy a fejezet kibontja a Brit Birodalom földhasználatának szén-dioxid-kibocsátásra gyakorolt hatását, és ennek a globális egyenlőtlenségek kialakulásával való összefüggését. A kapitalocén fogalmával foglalkozó tizedik fejezet szintén elsősorban az USA 20. századi történelmén keresztül fejt ki téziseit. A fejezet egyrészt az $n+1$, vagyis a marginális növekedés közgazdasági paradigmáját az anyagi világ és a növekedés szétválasztásaként értelmezi, másrészt a hidegháború és a fogyasztói társadalom összefüggéséről állít fel

meggyőző tézist: „A hidegháborús keynesianizmus morális és politikai értelmet adott a fogyasztásnak azzal, hogy összekötötte azt a nemzeti prosperitással és állampolgári erényekkel, valamint a Szovjetunió elleni harccal és a szabadság védelmével. A tömeges fogyasztás a kommunizmus alternatívájaként volt bemutatva: eszerint az Egyesült Államok a saját pályáján kívánta legyőzni a Szovjetuniót az osztályokon átívelő fogyasztás elterjedésével” (Bonnieuil és Fressoz 2017: 164).

Bonneuil és Fressoz nem csak új gazdaságtörténeti modellt állítanak fel: a könyv első részének programjához igazodva két fejezetben foglalkoznak a 21. század elejét megelőző alternatív gondolkodás és a környezetpusztítással szembeni ellenállás történetével. Ebben a tekintetben legplasztikusabban az erdővel és erdészettel kapcsolatos történetírás eredményei nyomán mutatkozik meg 21. századra is érvényes alternatíva: „A korszak sok gondolkodója számára a klímazavarok és a fakitermelés, az erdősítés és a klímakérdés körül zajló társadalmi konfliktusok szükségképpen olyan reformokért kiáltottak, amelyek alapjaiban kritizálták az iparosodást és a szabadpiaci rendszert. A német történész, Joachim Radkau elképzelte, hogy mi lett volna, ha másként alakul az erdő- és klímakérdés megoldása a 19. században. Miért ne lenne képes a szabadpiac-ellenes erdővédők, a klímaváltozástól tartó tudósok, romantikus és forradalmi utópikus értelmiségiek és a közös tulajdonért küzdő falusiak széles koalíciója győzni a merkantilista és iparosítás-párti dogmával szemben?” (Bonnieuil és Fressoz 2017: 254)

A két kötet nem hivatkozik vagy reagál a Yuval Noah Harari *Homo Deus* (Harari 2017) című könyvében javasolt antropológiai modellre, azonban utóbbit rendkívüli ismertsége és olvasottsága miatt érdemes a két problémafelvetés szempontjából megvizsgálni. Harari antropocén alatt az itt ismertetett két kötet felfogásánál korlátozottabb fogalmat, az emberiség azon történetileg kialakult, hegemón és domináns, ámbar nem minden emberi társadalomban bevett elképzelést érti, amelynek értelmében az emberi élet eredendően értékesebb bármely más élőlényénél, tehát saját érdekében bármit megtehet. Harari az emberi élet felsőbbrendűségét etikailag és logikailag hibás eszmének tartja, fejezetét a varázstalanításnak szenteli. A könyv későbbi részében ebből a varázstalanításból kiindulva vezeti le a modernitásra és a jövőre vonatkozó téziseit. Harari számára a fő problémát egyfelől az emberi tudat okozza, amely érzetek és narratívák bizonytalan kapcsolatán alapul, s így túlságosan is véletlenszerű működésre épül, miközben bizonyos érzeteket már ma is elő lehet benne állítani. Másik fő gondolata az, hogy az emberiség egészen másként működik kis csoportban, mint társadalmi szinten: globális szinten Harari álláspontja szerint mindent áthat a történetek világa: „Az emberek azt hiszik, ők csinálják a történelmet, de a történelem valójában ezeknek a fiktív történeteknek a hálózata körül forog.” (Harari 2017: 137) Harari ehhez hozzáteszi, hogy mivel az emberi viselkedés formái léptékektől függően eltérnek egymástól, valójában a társadalomtudományi kísérletek

tapasztalatai társadalmi léptékben nem is érvényesek. A *Homo Deus* kapitalizmussal kapcsolatos tézise ambivalens, amennyiben az életkörülmények általános javulását és a járványok leküzdését nem egyszerűen a modernitásnak, de részben a kapitalizmusnak is tulajdonítja (Harari 2017: 182). A modernitást, s ezen belül a kapitalizmust azonban a hatalomhoz és növekedéshez köti: „a gyakorlatban a modern élet a hatalom szakadatlan hajszolásából áll egy értelem nélküli univerzumban”. Harari tehát az antropocént és a kapitalizmuskritikát külön, egymástól több fejezet távolságban tárgyalja, ugyanakkor a klímakatasztrófa veszélyét ő is a kapitalizmus működési elvéhez kapcsolja. „Egyfelől kényszerűt érzünk, hogy felgyorsítsuk a tudományos haladás és a gazdasági növekedés ütemét... Másfelől viszont muszáj mindig legalább egy lépéssel az ökológiai Armageddon előtt maradnunk” (Harari 2017: 186). Harari azonban lényegében megáll Dipesh Chakrabarty – fentebb már kritizált – érvelésénél, s kijelenti, hogy „[...] minden lépés, ami közelebb viszi az indiai nyomornegyedek lakóit az amerikai álomhoz, egyben a bolygót is közelebb viszi a szakadék pereméhez”. A kapitalizmus Harari számára egy, a modernitással együtt járó másik nagy, funkcióját tekintve vallási történet, a humanizmus miatt válik működőképessé. Az emberi társadalom számára ebben az értelmezési keretben tehát nem az ökológiai összeomlás jelenti a legfőbb veszélyt, hanem azok a biotechnológiai tudományos-technikai eredmények, amelyek a humanizmust lebontva hoznak létre új hierarchiakat és vallásként funkcionáló, univerzalizáló történeteket. Harari nem használja a kifejezést, de könyve a *deep history*-ra vonatkozó tézis. A fogalom azt a kutatói törekvést jelenti, amely az emberi történelem kezdeteihez visszanyúlva, nyelvészeti, antropológiai, evolúciós biológiai, genetikai és régészeti adatok alapján alkot modellt az emberi közösségek és társadalmak jellemzőiről. Harari *deep history*-ből kiinduló történeti antropológiai modellje tehát elvezet a fogyasztáson és növekedésen alapuló kapitalizmus mint veszélyforrás azonosításához, de nem feltétlenül vezet annak elvetéséhez és középpontba emeléséhez. Harari kötete a brit és a francia szerzőpárosnál bizonytalanabb a földi ökológia és az emberi társadalom közötti kapcsolat megfogalmazásában, s emiatt a gazdasági világrendszert illetően optimistább, ugyanakkor nagyobb súlyt helyez a történetek antropológiai helyének azonosítására, s így a humántudományos elemzés felelősségére is.

A két kötet nem pusztán adalék egy már meglevő tudáscsomaghoz: a kötetek több tekintetben is perspektívát nyitnak a történettudomány művelői számára, bárhol éljenek is. Lewis és Maslin kötete egyszerre teszi nyilvánvalóvá a *deep history* jelentőségét és annak fontosságát, hogy az elmúlt 500 év globalizációs időszakaiban életre hívott elnyomó struktúrák és az ezekkel kéz a kézben járó ökológiai pusztulás társadalom- és gazdaságtörténetének minél több összefüggése váljon leírhatóvá és digitalizálttá. Bonneuil és Fressoz annyiban kevésbé ambiciózusak, hogy egy kronológiailag sokkal szűkebb keretre adnak programot, miközben eltekintenek a *deep history*-tól. Mindazonáltal a

hatalom, a háború és az ellenállás olyan átfogó modelljeit kínálják, amely témák mindegyike egyenként is alkalmas arra, hogy megfelelő mélységű kutatások esetén lehatárolt földrajzi keretek között társadalmi reflexiót keltsen. A francia szerzőpáros módszere emellett felhívja a figyelmet a nagy léptékű rendszerekre vonatkozó becslések jelentőségére, s ezzel a nagy tömegben keletkezett statisztikai adatok szintetizálására és ábrázolására is. Ennyiben tehát az elmúlt évtizedben az adatelemzés-tudomány által használt programnyelvek elemzési és vizualizációs módszereinek alkalmazására és egyben az előálló grafikonok üzenetének kritikai olvasására ösztönöz. Ezek a módszerek közelítenék a történettudományt a 21. század eleji antropocén digitális technológiai színvonalához, s így a legújabb generáció számára is olvashatóbbá válna a tudományág.

A két kötet történettudományon belüli helyének értékelésekor azonban ennél tovább léphetünk. Az itt bemutatott két kötet kapcsán megfogalmazható a hipotézis, hogy a klímakatasztrófa lehetőségéből következő nyomás kivezetheti a történettudományt abból a válságból, amit az egyes országokban a belpolitikailag domináns nézetekkel azonosuló, azokat kiszolgáló és azokhoz alkalmazkodó csoportok, a nemzetközpontú és a transznacionális szemléletű, a hierarchikus viszonyokat természetesnek látó és az uralmi viszonyokat kritizáló történetírás vagy éppen az antropológiától és a társadalomtudományi elméletektől távolságot tartó és ahhoz közelíteni igyekvő csoportok közötti, többnyire reflektálatlan és opportunista versengés okoz immár sok évtizede (Noiriél 2001). Az ökológus és a történész szerzőpáros szerint is egyértelmű, hogy a Föld biofizikai változásaiból következő pusztulás, veszélyek és károk mindaddig nőni fognak, amíg a fogyasztásra alapuló kapitalizmusból át nem lépünk egy egyenlőtlenekkel kevésbé terhelt élet- és termelési formába. Ez a lépés ugyanakkor csak rövid távú cél lehet, mert *business as usual* esetén a közép és hosszú táv már beláthatatlanul kockázatosnak és értelmezhetetlennek tűnik. Az antropocén klímakatasztrófa közelségének tudatosodása nyomán társadalmi, de legalábbis akadémiai normává válhat az ökológiai és hibrid jelenségek, valamint az ilyen jelenségekről szerzett tudás iránti érzékenység, s ez adminisztratív-financiális nyomás nélkül is tudatosabb történettudományt hozna létre (hasonlóképpen érvel Bodovics 2019). A környezet-tudatosság a két kötet esetében kinyitja a történettudományt új tudásterületek, elsősorban a biológia és a földrajz tudományterületei irányába. Ez legalább akkora ugrást jelenthet, mint amekkora az antropológia hatása volt a korábbi évtizedekben. Amint azt a két bemutatott kötet bizonyítja, a környezettudatosság olyan tudományos életművek és látásmódok újrafelfedezését hozhatja, amelyek évtizedekkel vagy évszázadokkal ezelőtt adtak választ a 21. század elején ismét felteendő kérdésekre. Amint láttuk, az antropocénre adandó válasz kritikai, a kritikai igény pedig az autoriter politikai rendszerekben, szoros nemzetállami kontroll alatt

működő történettudományi kutatóhelyeket is a nemzeti üdvtörténetektől való távolodásra s demokratikusabb történet szemléletre ösztönözheti.

Az antropocénben a történettudomány a társadalmi hierarchiák, valamint a közösségek és a táj kapcsolatának éles szemmel meglátott és bátran elmesélt történeteivel tud kiszolgáló helyett értelmiségi szerepet betölteni. Az ismertetett két könyv pontosan ezt teszi.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bodovics Éva (2019): Újabb fordulat a láthatáron? Egy környezettudatosabb történetírás felé. In: „Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt.” *Tanulmányok Kövér György születésnapjára*. Szerk.: Koloh Gábor – Papp Viktor – Tötös Áron. RODOSZ Bihar-Varadinum Script.
- Chakrabarty, Dipesh (2009): The Climate of History: Four Theses. In: *Critical Inquiry*, Vol. 35., No. 2.: 197–222.
- Foster, John Bellamy (2015): The Great Capitalist Climacteric. Marxism and „System Change Not Climate Change”. In: *Monthly Review*, Vol. 67., No. 6. Interneten: <https://monthlyreview.org/2015/11/01/the-great-capitalist-climacteric/> (Letöltve: 2019.02.19.)
- Harari, Yuval Noah (2017): *Homo Deus. A holnap rövid története*. Animus Kiadó.
- McNeill, John R. és Engelke Peter (2016): *The Great Acceleration. An Environmental History of the Anthropocene since 1945*. Belknap Press.
- Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso.
- Moore, Jason W. ([2010] 2019): Az olcsó természet vége, avagy hogyan tanultam meg nem aggódni „a” környezetért és szeretni a kapitalizmus válságát. In: *Fordulat*, Vol. 25.: 17–52.
- Noiriel, Gérard (2001): *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományvá válásától napjainkig*. Napvilág Kiadó.